

"ВІДАПЕЛЯТИВНІ ПРИЗВИЩА М. ЖИТОМИРА"

Main Author: Леся Ящук Position: Доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання Affiliation: Житомирський державний університет імені Івана Франка Country: Україна

Тези присвячено описові відапелятивних прізвищ м. Житомира, засвідчених у «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. Житомирська область», зокрема тих, які утворені від назв осіб за родом діяльності та професією. На основі проведеного аналізу з'ясовано, що найбільше прізвищ походить від назв осіб, котрі працюють у виробничій сфері та пов'язані з різними ремеслами. У складі таких антропонімів наявні й агентивні синоніми: *колісник – колодій – стельмах, коваль – кузнець, пастух – чередник, копач – грабар* тощо.

Ключові слова: агентивна назва, антропонім, апелятив, прізвище, лексична база.

The theses are devoted to the description of appellative surnames in Zhytomyr, certified in the "National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932-1933. Zhytomyr Region", in particular those formed from the names of persons by type of activity and profession. Based on the conducted analysis, it was found that most surnames originate from the names of individuals working in the production sphere and related to

various crafts. In the composition of such anthroponyms, there are agentive synonyms: *charioteer – collodion – stelmah, blacksmith – blacksmith, shepherd – cherednik, digger – grabber*, etc.

Keywords: agentive name, anthroponym, appellative, surname, lexical base.

Прізвища Брусилівського, Звягельського, Овруцького, Чуднівського на інших районах Житомирської області та м. Житомира «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні» вже були предметом дослідження [2; 8; 9].

Мета пропонованої розвідки – описати одну з найпоширеніших груп прізвищ м. Житомира, засвідчених у «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років», що походять від агентивних назв. Ця група антропонімів ще не була предметом спеціального вивчення, чим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Основний текст. Серед лексико-семантичних груп назв осіб чоловічого роду центральне місце посідають назви за родом діяльності та професією. «Їхнє творення та функціонування пов'язані з дією позамовних чинників: економічним розвитком суспільства загалом, процесами, що відбувалися у виробничій сфері в певній історичній ситуації та ін.» [4, с. 9].

Аналізовані прізвища м. Житомира «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні», похідні від назв осіб за родом діяльності та професією, узявши за основу класифікацію агентивних назв за семантикою О. В. Кровицької, поділяємо на три підгрупи:

I. Прізвища, утворені від назв осіб, що працюють у виробничій сфері (своєю чергою диференційовано на ті, які пов'язані з різними ремеслами, і ті, котрі пов'язані з різними видами промислів).

II. Прізвища, похідні від назв осіб, що працюють у невиробничій сфері.

III. Прізвища, мотивовані назвами осіб, що пов'язані з іншими діями та вчинками.

I. А. Прізвища, утворені від назв осіб, що працюють у виробничій сфері й пов'язані з різними ремеслами:

1) з металообробною промисловістю, ювелірною справою та зброярством: Железняк [5, с. 68], з-поміж значень лексеми залізняк у СУМ наявні розм., заст. 'торговець залізними виробами', заст. 'ливарник' [7, III, с. 190]; Золотаренко [5, с. 73], золотар 'те саме, що ювелір', перен., заст. 'той, хто займається очищенням вигрібних ям; асепізатор' [7, III, с. 680]; Коваль [5, с. 85], Ковалева¹ [5, с. 84], Коваленко [5, с. 84–85], Ковалюк, Ковальов / Ковальова² [5, с. 85], Ковальчук [5, с. 85–86], коваль 'майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві

предмети' [7, IV, с. 202]; Котляр, Котляренко [5, с. 93], котлярь 'той, хто робить котли, казани, речі з міді і бронзи' [4, с. 11]; Кузнецов / Кузнецова, Кузнецова [5, с. 98], кузнець 'коваль' [4, с. 11]; Пушкарьов / Пушкарьова [5, с. 156], пушкар іст. 'майстер, який виготовляв і обслуговував гармати; гармаш', заст., розм. 'артилерист, гарматник' [7, VIII, с. 412]; Слісарчук, Слюсар, Слюсарчук [5, с. 172], слюсарь 'той, хто обробляє метал, виготовляє речі з металу' [4, с. 11], 'слісар, зброяр' [1, с. 333]; Стрельцова*, Стрельченко, Стрельчик, Стрільцов [5, с. 177], стрільць 'той, хто виготовляє рушниці' [4, с. 11], стрілець 'стрілок, мисливець' [6, 4, с. 216], 'той, хто стріляє, хто вміє стріляти' [7, IX, с. 774]; Токарев, Токарева*, Токарчук [5, с. 182], токарь 'той, хто обробляє метал, дерево' [4, с. 11], токар 'робітник, фахівець з механічної обробки металу, дерева й інших матеріалів способом обточування на верстаті' [7, X, с. 177] та ін.;

2) з обробкою деревини, виготовленням речей із дерева: Бондар, Бондаренко-Бойко [5, с. 32], Бандарчук [5, с. 24], бондар 'майстер, ремісник, що виробляє діжки, бодні, дерев'яні відра і т. ін.' [7, I, с. 216]; Колесник, Колесников / Колесникова, Колесніков, Колесніков [5, с. 88], колісник 'колісний майстер' [7, IV, с. 225]; Колодійчук [5, с. 88], колодій діал. 'колісник', один з омонімів діал. 'великий ніж з дерев'яною

¹ Знаком * помічено прізвища, засвідчені в досліджуваному матеріалі лише в ідентифікації жінок.

² Через скісну ризку в тезах подано наявні в досліджуваному джерелі прізвища чоловічого / жіночого роду.

колодкою; колодач' [7, IV, с. 228]; Плотніков [5, с. 151], плотникъ 'тесляр' [4, с. 11]; Ситник, Ситнікова* [5, с. 169], ситник 'майстер, що виготовляє сита; ситар' [7, IX, с. 207], омоніми мають значення розм. 'хліб з борошна, просіяного на ситі', '(Juncus L.) трав'яниста багаторічна, рідше однорічна рослина з волотистим або гроноподібним суцвіттям, яка росте на вологих місцях; оситняк' [7, IX, с. 207]; Стельмах, Стельмахова* [5, с. 176], стельмах 'майстер, який робить вози, сани, колеса і т. ін.', діал. 'тесляр, тесля' [7, IX, с. 684]; Столяр, Столяренко, Столярчук [5, с. 176], столяр 'робітник, фахівець, що займається обробкою (тоншою, ніж при теслярських роботах) дерева і виготовленням виробів із нього' [7, IX, с. 728] і под.;

3) з будівельною справою та керамічним виробництвом: Гончар, Гончаренко, Гончаров / Гончарова [5, с. 52], Гончарук [5, с. 52–53], гончар 'майстер, який виготовляє посуд та інші вироби з глини' [7, II, с. 124]; Грабарчук [5, с. 55], грабар 'робітник на земляних роботах; землекоп', омонім 'гробокопач' [7, II, с. 16]; Муляр, Мулярець [5, с. 122], муляр 'фахівець, майстер мурування' [7, IV, с. 825], у словнику Б. Д. Грінченка, крім указанного значення, муляр '= маляр' [6, 2, с. 454] і т. ін.;

4) з оброблянням вовни, виготовленням полотна: Ткач, Ткаченко [5, с. 181], Ткачук [5, с. 181–182], ткач 'робітник, майстер, який виготовляє тканини на ткацькому верстаті' [7, X, с. 153]; Шаповал,

Шаповалов [5, с. 197], шаповал 'майстер, який виготовляє з вовни шапки та інші вироби способом валяння' [7, XI, с. 409] і под.;

5) з оброблянням шкіри та виготовленням речей з неї: Гарбар [5, с. 47], гарбар заст. 'кушнір' [7, II, с. 29]; Кушнір, Кушніров / Кушнірова, Кушніров, Кушнірук [5, с. 102], кушнір 'фахівець, що вичиняє хутро із шкури та шиє хутрянні вироби' [7, IV, с. 425]; Римаренко [5, с. 160], римарь 'той, хто виготовляє речі зі шкіри' [4, с. 13]; римар розм., рідко. 'те саме, що лимар', тобто 'майстер, який виготовляє ремінну зброю' [7, IV, с. 485, VII, с. 535]; Сапожник [5, с. 166], сапожникъ 'швець' [4, с. 13]; Седельников [5, с. 167], седельникъ 'сідляр' [4, с. 13]; Чеботар [5, с. 194], чоботарь 'чоботар, швець' [4, с. 13]; Швецова* [5, с. 198], Шевцова*, Шевченко, Шевчук [5, с. 199], швець 'майстер, що шиє і лагодить взуття' [7, XI, с. 429] тощо;

6) з пошиттям одягу: Кравцов, Кравченко, Кравченко-Ревуцька* [5, с. 94], Кравчук [5, с. 94–95], кравець 'фахівець із пошиття одягу' [7, IV, с. 319]; Кравчик [5, с. 94], кравчикъ 'помічник кравця' [4, с. 13], кравчик 'зменш.-пестл. до кравець', заст. 'учень кравця; кравецький підмайстер' [7, IV, с. 319] та ін.;

7) з виробництвом продуктів харчування, напоями, їх торгівлею: Бублій [5, с. 35], бублій 'той, хто пече бублики й торгує ними' [6, 1, с. 104]; Варенко [5, с. 38], вара 'кухарка' [3, 1, с. 332], вар 'спека; варена смола; мазь для дерев; окріп; [кількість для варіння на один раз; узвар]' [3, 1,

с. 332]; *Винокур* [5, с. 42], *винокур* заст. 'той, хто виготовляв горілку і спирт; винник' [7, I, с. 441]; *Калашников* [5, с. 77], *Колошник* [5, с. 89], *калашник* 'пекар' [3, 2, с. 348]; *Кухор* [5, с. 101], *Кухарчук* [5, с. 101]; *Кухта* [5, с. 101], *кухта* діал. 'кухарчук' [7, IV, с. 421]; *Мелник* [5, с. 116], *Мельник* [5, с. 116–117], *Мелников* [5, с. 116], *Мельникова**, *Мельниченко*, *Мельничук*, *Мельничукова**, *Мельнік*, *Мельніченко* [5, с. 117], *мельник* 'власник млина або той, хто працює в млині; мірошник' [7, IV, с. 671]; *Олейник*, *Олейнік* [5, с. 141], *Олійник* [5, с. 142], *олійник* заст. 'той, хто виготовляє або продає олію; власник олійниці' [7, V, с. 689]; *Солодовник* [5, с. 174], *солодовник* 'той, хто виготовляє солод' [6, 4, с. 166], 'те саме, що пивовар' [7, IX, с. 448]; *Табачник* [5, с. 178], *табачникъ* 'той, хто виготовляє тютюн' [4, с. 14], *табачник* 'той, хто нюхає табаку, виготовляє або продає її' [6, 4, с. 241], заст. 'той, хто нюхає табаку' [7, X, с. 8]; *Тютюннікова** [5, с. 184], *тютюнникъ* 'той, хто готує тютюн для продажу' [4, с. 14], *тютюнник* 'той, хто вирощує тютюн', 'робітник тютюнової промисловості', заст. 'торговець тютюном' [7, X, с. 335–336] і под.;

8) з різними видами сільськогосподарської діяльності: а) з тваринництвом: *Гайдай* [5, с. 46], *гайдай* діал. 'те саме, що *гайдар*', тобто діал. 'вівчар' [7, II, с. 16]; *Козаревич* [5, с. 87], *козар* рідко 'пастух кіз' [7, IV, с. 210]; *Овчаров*, *Овчарук* [5, с. 141], *овчаръ* 'вівчар' [4, с. 14]; *Пастушенко* [5, с. 147]; *Чередник*, *Череднік*,

Чередніченко [5, с. 195], *чередник* 'людина, яка пасе череду; пастух' [7, XI, с. 304]; б) із бджільництвом: *Бортник* [5, с. 33], *бортник* заст. 'той, хто займається бортництвом' [7, I, с. 221]; *Пасечник*, *Пасишник* [5, с. 146], *Пасічник* [5, с. 147], *пасічник* 'той, хто розводить бджіл, працює на пасіці; бджоляр' [7, VI, с. 86]; в) з городництвом і садівництвом: *Огородник*, *Огороднік*, *Огороднікова** [5, с. 141], *огородникъ* 'городник' [4, с. 15]; г) з лісництвом: *Гаєвник* [5, с. 46], *гаєвникъ* 'гайовий' [4, с. 15] та ін.;

9) з транспортом: *Кучер*, *Кучеренко*, *Кучеров*, *Кучерук* [5, с. 101], *кучер* розм. 'те саме, що візник' [7, IV, с. 422], омонім *кучері* (одн. *кучер*) 'кучеряве або завите волосся' [7, IV, с. 423]; *Фурман* [5, с. 189], *фурман* заст. 'візник', тобто 'людина, яка править кінним екіпажем, найчастіше найманим; фурман' [7, X, с. 655, I, с. 668] і под.

I. Б. Прізвища, утворені від назв осіб, що займаються різними видами промислів:

1) рибальством: *Рибак*, *Рибакевич*, *Рібакова**, *Рибачек*, *Рибаченко*, *Рибачок* [5, с. 160];

2) виробництвом речовин, сировини: *Будніченко* [5, с. 35], *будник* діал. 'сторож, будочник', 'робітник на поташному заводі, на буді' [7, I, с. 248]; *Дехтеренко*, *Дехтярова** [5, с. 61], *дігтяр* 'той, хто виготовляє або продає дьоготь' [7, II, с. 298], 'дігтярник' [6, 1, с. 388] та ін.

II. Прізвища, похідні від назв осіб, що працюють у невиробничій сфері: *Коновальчук* [5, с. 89], *коновал* заст. 'той, хто, не маючи ветеринарної

освіти, займався каструванням і лікуванням коней', перен., зневажл. 'поганий лікар; неук у медицині' [7, IV, с. 261]; *Малярчук* [5, с. 113], *маляр* 'той, хто займається малярством; художник', 'робітник, що займається фарбуванням будов, стін приміщень і т. ін.' [7, IV, с. 613]; *Музика*, *Музиченко*, *Музичук* [5, с. 122], *музика* 'те саме, що музикант' або *мўзика* 'мистецтво, що відображає дійсність у художньо-звукових образах' [7, IV, с. 823, 822]; *Писаренко*, *Писарчук* [5, с. 150], *писар* заст. 'людина, що професійно займалася переписуванням паперів; писець' [7, VI, с. 360]; *Танцюра* [5, с. 178], *танцюра* розм., заст. 'танцюрист, танцюристка' [7, X, с. 36] і т. ін.

III. Прізвища, мотивовані назвами осіб, що пов'язані з іншими діями та вчинками: *Грабарчук* [5, с. 55], *грабар* 'робітник на земляних роботах; землекоп', омонім 'гробокопач' [7, II, с. 150]; *Копач* [5, с. 90], *копач* 'робітник, що копає землю; землекоп' або 'знаряддя, яким копають, викопують що-небудь' [7, IV, с. 280], *копачь* 'той, хто копає землю, могилу' [4, с. 20]; *Стороженко*, *Сторожук* [5, с. 177], *сторож* 'особа, яка охороняє кого-, що-небудь' [6, IX, с. 734] і под.

Висновки та рекомендації. Отже, у групі відапелятивних прізвищ м. Житомира, засвідчених у «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. Житомирська область», які мотивовані агентивними назвами, найбільше антропонімів утворено

від назв осіб, що працюють у виробничій сфері й пов'язані з різними ремеслами. У складі аналізованих прізвищ наявні агентиви-синоніми: *коваль* – *кузнець*, *колісник* – *колодій* – *стельмах*, *копач* – *грабар*, *кухарчук* – *кухта*, *кучер* – *фурман*, *овчар* – *гайдай*, *пастух* – *чередник*, *седельник* – *римар*, *швець* – *чеботар* – *сапожник* тощо.

Подальша робота над вивченням антропонімікону Житомирщини дасть змогу визначити його регіональні особливості.

Перелік використаних джерел

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / упоряд. В. В. Німчук; відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ : Наукова думка, 1966. 419 с.
2. Будько І. Лексична база прізвищ Брусилівщини (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні»). *Мовні виміри світу: матеріали III Міжнародної науково-практичної студентсько-учнівської конференції* (20 квітня 2023 р., м. Житомир). Житомир, 2023. С. 13–15.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
4. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів : Інститут українознавства ім. І Крип'якевича НАН України, 2002. 213 с.
5. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в

Україні. Житомирська область / редкол.: М. А. Черненко (голова) та ін. Житомир: «Полісся», 2008. 1116 с.

6. Словарь української мови Бориса Грінченка = Словарь украинского языка: у 4 т. / упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ: Вид-во «Довіра» – УНВЦ «Рідна мова», 1997. Т. 1–4.

7. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

8. Ящук Л., Титаренко В. Прізвища Чуднівщини, похідні від імен (на матеріалі «Національної

книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні»). *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Філологія* / редкол.: М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович (голов. ред. ради), Ю. Бідзіля та ін. Ужгород, 2023. Вип. 2 (50). С. 515–523.

9. Ящук Л. Прізвища Житомира, похідні від імен (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні»). *Onim w paradygmatach językoznawczych. Onim u mowoznawczych paradygmatach* / pod redakcją Ireny Mytnik. Warszawa–Siedlce: Wydawnictwo WN IkiRBL, 2024. С. 153–173.